

האב הסמוי מן העין

מסע בעקבות האב הנעלם בטקסטים פסיכואנליטיים

קרין בן-ארי סמירה

פרק 6: בדרך לאבא

זכר אבי עטוף בנייר לבן

כפרוסות ליום עבודה.

כקוסם, המוציא מכובעו ארנבות ומגדלים,

הוציא מתוך גופו הקטן – אהבה. (יהודה עמיחי, מתוך "אבי").

בין דפי ספר זה ארגתי מצע לדמות האב כהורה בעל קול משלו וכייצוג פנימי בנפש מראשית התהוותה. אך התיאוריות של יחסי אובייקט לא בקלות מסרו את האב לידיי. לא פעם ליקטתי את סימני נוכחותו מן הטקסטים, אוספת אותם יחד לכדי תמונה שניתן להתבונן בה, מצרפת הערות או פסקאות המזכירות אותו בתיאוריה על הנפש ש"נהפכה על פיה" והתמקדה כמעט לגמרי באם (כניסוחה של סיירס 1991), המסתירה את האב בצלה.

הדרך אל האב שבה הלך אתי הקורא חשובה לא פחות מתחנת הסיום, ובסוף המסע לא אציג המשגה כוללת ומלאה על האב, מתוך ההבנה שמשימה זו נידונה מראש להיות לא שלמה ולא לגמרי מושגת. הרי הפסיכואנליזה כיום פלורליסטית מתמיד, רבת פנים וזרמים שקשה להקיפם מבלי להסתכן בפשטנות. וכמו כל מושג פסיכואנליטי חי, גם מושג האב – בעיניי – במובן מסוים מתהווה תמיד. הוא מתעצב, מתפתח ומקבל עומק וממדים בתהליך דינמי ופתוח המגרה להמשיך לעסוק בו, ומצטמצם למול קביעות מבניות מגובשות, ומול המחשבה שהידע בידינו. במבט מפוכח אנסה כעת (עוד ושוב) לערער את מה שאיתרתי כהתנגדויות החוזרות ונשנות לאב כהנחות סגורות וברורות מדי בנוגע אליו בתיאוריות שחקרתי, ליטול לעצמי את החופש להתרחק מהמוכר מדי והשגור, ולהציע כיווני חשיבה חדשים.¹

את מה שחשפתי לאורך הקריאה כבר ביארתי בדיונים המצורפים לסיומו של כל פרק. חשוב היה לי להראות שמושגים נכתבים ברוח התקופה, שהם מושפעים מכוחות ודינמיקות בתוך התנועה הפסיכואנליטית, שיש בהם אלמנטים אופנתיים, ובעיקר – שהם נכתבים על ידי אנשים. "ההורים האנליטיים" שבחנתי מקרוב את עבודתם (קליין, ויניקוט ואחרים בעקבותיהם), אף כי היו פורצי דרך ויצירתיים, היו גם מאוד אנושיים, והמשגותיהם רחוקות מלהיות מושלמות. בקריאתי אותם אימצתי את גישתו של ברמן המעודדת לחשוף את חולשותיהם המושגיות והנקודות העיוורות של הורינו האנליטיים באופן ביקורתי, ועם זאת לא ליפול להמעטה בערכם מצד

¹ דבריי אלו נכתבים ברוח התקופה, כשהאקלים האינטלקטואלי, הפילוסופי והתרבותי העכשווי מעודד ריבוי השערות והסברים, אך קצת מתפכח מן הפוסטמודרניזם. אני מזדהה עם מחאת הפוסטמודרניסטים כנגד הסברים מוחלטים ועם נטייתם לעודד ריבוי נרטיבים כהסבר. הם נוטים להשתמש בתיאוריות של זהות כדי להראות שדעות, רעיונות, רגשות וחוויות הם יחסיים ואינם קשורים למציאות נפשית ברורה, אחידה וקטגוריאלית כמו גזע ומגדר. בקיצוניות אפשר לטעון שכל אדם מגדיר מי הוא לעצמו. עם זאת, הרוח הביקורתית החדשה בתחומי תרבות שונים מעודדת גם חזרה להסברים חוצי-הקשר ספציפי, שמעבר לנקודת המבט החווייתית של האדם בהקשר ספציפי ותלוי מציאות סביבתית. אני מבקשת בגישתי לשמור על מרחב ביניים של כתיבה גמישה שתחזיק את שתי האפשרויות הללו.

אחד או להאדרה שלהם מהצד השני (ברמן 2009: 57-58). כך התחוויר לי כי גם הכותבים-האנליטיקאים הנתפסים לעתים "גדולים מהחיים" הושפעו מההיסטוריה האישית והמשפחתית שלהם, שהקרינה, לא תמיד באופן מעובד ומודע, על התיאוריה ההתפתחותית שטוו ועל תפיסתם את הקשר הורה-ילד. הם גם נשענו במידה מרובה על אינטואיציות טיפוליות והסקה אינדוקטיבית מניסיונם האישי בקליניקה אל מה שנראה מהלך ההתפתחות התקינה והמשובשת. אולי לכן תפיסת ההורות בילדות המוקדמת – שנוסחה ברוח ההקבלה המטפורית של המטפל להורה – נדמית לא פעם דרשנית מדי להורות, וספק אם היא תקפה למציאות היומיומית של גידול ילדים, שאינה תמונת ראי מדויקת לשעה בת חמישים הדקות בקליניקה. אין זה מוריד מערך חשיבתם ומן הרלוונטיות של התיאוריות שהציעו. המושגים שניסחו קליין וויניקוט התקבלו גם בשיח התרבותי שמחוץ לפסיכואנליזה (מושגים כמו הזדהות השלכתית, מרחב ביניים ועוד), ועדיין מהווים בסיס לפענוח והבנת מסתרי הנפש האנושית הלא מודעת והלא מילולית. אפשר לומר שכותבים אלו היטיבו לתאר את העומק והמורכבות של החוויה האנושית ולהציע תיאוריה קלינית רבת השפעה גם בימינו אנו, יותר מאשר תיאוריה שלמה הנוגעת להורים או לאב בתוכה.

כאן המקום לומר משהו אישי על עצמי. כמי שעוסקת בסובייקטיביות של כותבי מושגים ומבקשת לקדם חשיבה שתיתן מקום לסובייקטיביות של האב כהורה, הייתי קשובה גם לסובייקטיביות שלי עצמי בעת הכתיבה. לא פעם חשפתי אותה בפני הקורא, וככל הנראה נחשפה גם כשלא הייתי ערה לה. מן ההתחלה הבהרתי שאני מאמינה בחשיבותן של נוכחות האב והשפעותיו מראשית החיים ולאורכם ובקליטה הלא מילולית של סימני נוכחות זו בנפש התינוק, גם אם אינו הורה מגדל עיקרי. לאורך המסע חזרתי ושאלתי את עצמי באילו אופנים חתירתי לחיזוק דמות האב (הממשית והפנימית) ותגובותיי לטקסטים המדירים אותו מבטאות היבטים אישיים ויחודיים לי ולמשפחתי, אך גם מה ברגשות שהתעוררו בי כקוראת עשוי להיות מפתח להבנת רבדים נסתרים בגישת הטקסטים לאב.²

במובן מסוים אבי הקדים את דורו. אף כי היה המפרנס היחיד הוא היה נוכח בחיי מתחילתם, לצד אמי שהייתה האחראית לגידול הילדים. זכורות לי היטב נוכחותו המלווה חרישית ומעורבותו הרגשית והקרובה בחיי, שאת הדיהן ועקבותיהן חזרתי ומצאתי הן באימהותי לילדי והן כאנליטיקאית. אך טבעי היה בעיניי לחשוב שהאב הוא הורה מרכזי וחשוב בעיצוב החיים הנפשיים ותצורות ההוויה והחוויה החושיות, הראשוניות והלא-מילוליות, והשפעתו לאו דווקא מצטמצמת לרבדים נפשיים אינסטרומנטליים ומעשיים (שאותם מייעדים לאבות באופן מסורתי). כמעט הופתעתי לגלות, ככל שהתקדמתי בהכשרתי הקלינית, כי במסורת שעל ברכיה התחנכתי וממנה התעצבה תשתית עבודתי (כפי שנוסחה על ידי פרנצי, קליין, וויניקוט, גאנטריפ, ביון ואחרים) – האב הנו ישות סמויה מהעין. שנים לא נתתי על כך את דעתי. כשם שבאימהות לילדי הייתי מחוברת רגשית לדמות אבי הנוכחת בשקט בתוכי, כך כפסיכולוגית לא הטרידה אותי השאלה מתי נוכחותי הטיפולית היא אימהית ומתי היא מדמה החזקה אבהית או עירוב רב-שכבתי ומורכב של שניהם. רק בשנים האחרונות, שבהן אני חוזרת לשאלות תיאורטיות יסודיות, התנסחה בי מחשבה שמצאתי לה הד בקרב חבריי האנליטיקאים, כי

² ראו ברמן 1987; Berman 2003, המזהה ומדגים רעיון זה שהנחה את קריאתי. במאמר הראשון הוא מדבר על רגשות העברה והעברה נגדית כלפי טקסטים ויצירות ספרותיות. הוא מציע לקורא, כמו למטפל בקליניקה, להאזין למה שהטקסט מעורר בו, ככלי מעשיר לחשיפת רבדיו העמוקים של הטקסט. במאמר השני הוא מתאר ריבוי העברות כלפי טקסט (או גיבור הסיפור) כהתרחשות רצויה ובלתי נמנעת. הוא מראה דרך ארבע קריאות שונות של הנובלה הגלגל של קפקא (פרי עטם של הסופר א. ב. יהושע, קוהוט, שיפר וסטיבן ברקוף הבמאי), איך כל פרשן מצגי דפוס הזדהות ויחסי העברה שונים כלפי גריגור סמסא (גיבור הסיפור) ומשפחתו. ברמן מעודד קריאה סובייקטיבית המביאה בחשבון "ריבוי העברות" כלפי הטקסט, משום שאלו חושפות היבטים מורכבים שהטקסט מעורר. גישתו הפסיכואנליטית של ברמן לטקסטים ספרותיים מתיישבת בעיניי עם גישתו של שטיין לטקסטים מדעיים ותיאורטיים (2005), שהצגתי בפרק הראשון. גם שטיין מכוון את הכותב לא להירתע ולהאזין לתהליכים הלא מודעים כלפי הטקסטים המושגיים ולרמזים לסובייקטיביות של הכותב (אפשר להוסיף – גם אם מדובר בו עצמו), כדרך להבין היות מושגיות, לקוונות ופריצות דרך מושגיות.

האב שנזנח כאובייקט פנימי וכאדם בשיח שלנו על נפשנו ונפש המטופלים אינו חסר רק לי אישית אלא חסר בכלל, והתחלתי לחפשו קלינית ומושגית.

תוך כדי קריאת הטקסטים מצאתי שהתנסוטי המשפחתית נמצאה לא פעם בדיסוננס עם המסורת של "משפחתי" הפסיכואנליטית הממשית והמדומיינת. חשתי היטב את הקונפליקטים בין הזדהויות ונאמנויות אלו ואת רגשות ההעברה הנגדית המתוחים שהטקסטים או כותביהם עוררו בי לפרקים. יכולתי לזהות, לדוגמה, שאני נעלבת בשם האב ורוצה לגונן עליו, בדומה ליחסו האישי והמגונן של ויניקוט כלפי האימהות. ועם זאת יראתי מלפגוע בקסם התיאוריה האימהית שוויניקוט המשיג ושהתחנכתי על ברכיה. זיהיתי בתוכי ביקורת והתמרמרות כלפי כותבים וטקסטים המזלזלים באב, או כאלו המשלימים עם שוליותו. לא פעם עיכבו אותי ספקות בנוגע לעצמאותו של מושג האב הראשוני וחשש פן תביעתי להכיר בנוכחותו הרגשית והלא-מילולית תיתפס כאילו היא מפחיתה מגבריותו של האב או מקלה ראש בהשפעותיה העמוקות של האם. והרי לא לכך התכוונתי. גם בעיניי האם חשובה ביותר לילדיה. למדתי זאת לא רק מן התיאוריות, אלא גם מניסיוני הקליני והאישי ומן הקרבה העמוקה לילדיי. לא פעם – כפי ששיתפתי את הקורא – היה עליי להזהיר את עצמי שלא לשמוח מדי במעט סימני האב שמצאתי בטקסטים במקומות לא צפויים כאילו מדובר בשלל רב שניתן לפתחו בהדרגה. והרי שמחה זו כמוה כשמחת עניים, והיא מסתפקת במועט מדי.

בקריאת המאמרים זיהיתי שאני נעה במתח בין משיכה לרציפות לבין משיכה למהפכנות. חשתי בתוכי את הדחף לחתור תחת יחס הטקסטים לאב, גם אם הוא כרוך בערעור היסודות הקיימים של התיאוריות מונחות האימהות, רצון מרדני שלעתים נדמה לי כחצוף. ובו בזמן האזנתי ונטיתי גם לתנועה רכה יותר, כזו השומרת על התפתחות ברציפות רעיונית עם הטקסט המסורתי, ומתוך קרבה וכבוד לסדרים שייסד מחפשת למצוא בתוכו עקבות וסדקים שדרכם ניתן להאזין גם לאב. המסורת הפסיכואנליטית בדרך כלל מעודדת למגמה האחרונה בין השתיים: להאזין לדקויות, לעבור תהליך ולהוביל שינוי הדרגתי. ואני היטלטלתי בין שתייהן.

במאזן לקראת סיום נדמה כי ההתבוננות בתגובות הקריאה שלי, מונח שהגדיר איזר (Holland 1975, 1980), סייעה לי להבין את המטען הרגשי המורכב הבין-דורי שהאבהות נושאת על כתפיה ולהקשיב להתנגדויות ולדעות הקדומות הגלויות והסמויות כלפי תיאוריית האב, יותר משהפריעה. זהו תהליך המזכיר את עבודת פענוח תגובות ההעברה נגדית של המטפל באנליזה, המהווה ערוץ מעניין וחשוב להבנת המטופל. נותרתי תוהה באיזו מידה אפשר לחשוב על האב כסובייקט הנע בתרבותו ההורית בין מסורתיות לחדשנות, בין גבריות לרכות, בין קצוות רגשיים, בין ציפיות ונאמנויות למי שגידלו אותו לבין האינטרסים והצרכים של ילדו, של זוגתו ושלו עצמו, בעודו מחפש אחר זהותו ומקומו והחופש שלו להשפיע. אני תוהה אילו תהליכי עיבוד רגשי מתחוללים בו בשעה שהוא מממש את אבהותו. ההיבט הסובייקטיבי יעבור כחוט השני במקומות נוספים בדיונים שאציג, לצד ממצאים מבוססי תצפיות ומחקר אמפירי שאביא, ומזמין בעצמו קריאה ביקורתית של טיעוניי. אני מזמינה את הקורא להיות ער לתגובות הקריאה של עצמו ולמה שהן מספרות לו גם בקשר להוריו, בין אם יסכים עם מה שאכתוב ובין אם יתנגד לו.

לצאת מצל האם

המאה ה-20 מסמנת תנודות וטלטלות בתפיסות ההורות ובשאלות איך לגדל ילדים, ובמאה ה-21 כבר קשה לדבר על סגנון אחיד של גידול ילדים. נדמה שההורים מאותגרים יותר מתמיד במתח שבין תביעות החיים והתפתחותם העצמית כיחידים, ולא פעם שואלים את עצמם איזה מודל הורי הם מציבים לילדיהם שכבר מגיל

צעיר, בשל מהפכת המידע, חשופים להשפעות ממודלים זמינים ומתחלפים באמצעי התקשורת ובסביבה. מוסד המשפחה המסורתי שבו כל אחד מההורים היה מצופה למלא את תפקידו המגדריים השונים עובר תהליך כרסום ומשתנה, וכפי שמתאר הסוציולוג הרבגוני זיגמונט באומן – תרבות הצריכה המערבית בעידן הגלובליזציה והקפיטליזם הפעיל משפיעה על היחיד שעולמו "נזיל" מתמיד, אך גם מזמנת לו חופש אחר מפעם. באומן מדבר על תרבות החיים בעת הזו במונחי מודרניות נזילה (2000), שעברה מהתנהלות מוצקה וכבדה הממוקדת בחומרה להתנהלות קלה ונזילה המבוססת על תוכנה, והשפיעה באופן עמוק על המצב והקיום האנושי. הוא מדבר על ההתקשרויות בין אנשים במונחי אהבה נזילה (שאין ערובה להתקיימותן לאורך זמן), ונוגע בחרדות אי-הוודאות ובצורך בתשומת לב והתקבלות שאלו מעוררות בנו (באומן 2003). אולי טרם הגענו לנקודת תצפית ממרחק זמן המאפשרת להעריך את ההשפעות הפסיכואנליטיות של התמורות הללו על ההורים או על ילדיהם. אולי בעתיד נחשוב בנוסטלגיה על הסדר המשפחתי המוכר מפעם, שתבע ויתורים מן היחיד, לצד תחושת (או אשליית) הביטחון החברתי, הכלכלי והאישי שהציע. אך דומה שכל התצורות המגוונות יותר של הורות, עם או ללא זוגיות בעבר ובהווה, בזוגיות עם אישה או עם בן מינו, "הזיזו את הגבינה" עבור האב, ופתחו בפניו הזדמנויות ובחירות חדשות לביטויי אבהותו, שבחלקן אגע בהמשך.

למרות השינויים המהירים שהזכרתי, בדיונים האקדמיים על הורות נדמה כי עדיין אנו מושפעים מתפיסת האב כצייד היוצא למרחב ומביא את המזון, והאם – כשייכת לבית ומגנה על התינוק (ראו גם Naouri 2003). ניתן לראות בדיכוטומיה זו, שסימניה טבועים גם בטקסטים הפסיכואנליטיים העכשוויים יותר שהצגתי, את המדגרה לתפיסת הדיאדה הקסומה אם-תינוק המדירה את האב ולחלק מן הקונפליקטים הבין-מיניים הנוגעים למקומו של האב בהתפתחות ובנפש. במקרים רבים, בהאזיני למתחולל ביחסים בין ההורים בטקסטים (לצלע המושגית המעניינת אם-אב שאחריה עקבת), התרשמתי כי זוהי מלחמת קיום עבור האב שתוצאותיה ידועות מראש: האב **כמצטרף מאוחר** לדיאדת התינוק ואמו, אם כמגן הרואי עליה ואם כפרסונה-נון-גרטה, אפילו לא מודע לזכויותיו מלידה.

ההיסטוריה של הפסיכואנליזה מציגה בפנינו מטוטלת של פיצול בתפיסת חשיבות ההורים כעמודי התווך בנפש והאדרת אחד משניהם בתקופה מסוימת על **חשבון** השני. תהליך זה הושפע תמיד מרוח התקופה, ממתחים פנימיים בתוך ובין הקבוצות בתנועה הפסיכואנליטית החותרות להתפתחות וממניעים מודעים פחות של התיאורטיקן הפורץ דרך ומוביל שינוי. פרויד, קליין וויניקוט – כאבות מייסדים לתיאוריות על הנפשיות וכמובילי זרמים מרכזיים בפסיכואנליזה – השפיעו רבות על האנליטיקאים בני זמנם ועל הדורות הבאים. ומסתבר שעמיתיהם ותלמידיהם לא ערערו מספיק על נטייתם להבליט אחד משני ההורים בטקסטים ובתיאורי המקרים. כפרשנית המאזינה ליחס אל דמות האב מעומק הטקסטים וגם ממבט מבחוץ על דינמיקת הכתיבה, לא פעם שאלתי את עצמי איך קהילה פסיכואנליטית נטתה לדבוק בדמות המובילה ובגישה שפיתחה לאור הנחותיה על ההתפתחות, והתעלמה מקיומם המציאותי והפנימי של שני ההורים והשפעותיהם?

קשה לענות על שאלה מורכבת זו, כשם שקשה לענות על השאלה מדוע בתקופה נתונה בהיסטוריה של מדעי האדם אפשר למצוא מודלים שונים, לעתים סותרים לחלוטין בהנחותיהם על היחיד וטבעו, המכוונים להסביר את ההתנהגות האנושית. קשה להסביר מה מוביל קהילה מדעית כלשהי לדבוק במודל זה או אחר. עד שנות ה-50 של המאה ה-20 נטתה הדעה הרווחת בפילוסופיה ובהיסטוריה של הרעיונות לדבוק בהנחה שהמדע קיים בזכות עצמו, כאילו הוא עצמאי מהשפעות תרבותיות או חברתיות. אך לודוויג פלק יצא כנגד גישה זו (Fleck 1970), הבליט את מה שהמשיג כחשיבה קולקטיבית, וטען שכל שיטה קיימת תמיד בהקשר היסטורי. הפרדיגמה

שנוצרת ומתבססת **מיד מייצרת ומזמינה התנגדות לכל מה שסותר אותה**. בהיסטוריה של המדע, מבהיר פלק, אין בהכרח קשר הגיוני בין השקפות לבין הוכחות, וכל ההשקפות הן פרי תקופתן. בלא-מודע במדע ובפסיכואנליזה מתאר שטיין (2005) את מה שאפשר לכוון לא-מודע קבוצתי של קהילה מדעית, החובר ללא-מודע האישי ולעתים מעוות, מטה ויוצר כתמים עיוורים בשיח המדעי לתקופות ממושכות. שטיין מבאר כי הן במדע והן בפסיכואנליזה קיימים **מיתוסים**, שהם ניסיונות טרום-מדעיים לפרש תופעות. ואכן גיליתי בטקסטים עד כמה עוצמתי וחזק המיתוס של האם הכול-יכולה המצלה על האב, וכמובן גם "מצילה" אותו מחוסר האונים הגברי-צידי שלו ביחס לתינוק. מיתוס זה, שעוד אשוב אליו, משקף את מה ששטיין מכנה הפן הלא רציונלי של רעיונות מושגיים, שהייתי ערה לו כפרשנית.

ההנחה המשותפת לרוב הטקסטים שהצגתי, גם אלה העכשוויים, מתייחסת לאם כסוכנת העוצמה החושית-מגעית וכמי שמגלמת בהווייתה ובקרבתה לתינוק פונקציות של מיזוג. אותו מיזוג גם זוהה ונתפס בחלוף השנים כמסכן את התינוק, ובעקבות כך החלה הפסיכואנליזה לטפח את היחס לאב (כשכבר התעניינה בו) כמי שנכנס לחדר הילדים כעבור זמן והודף את הילד הרך מן המיזוג המסוכן עם האם. כך הצטייר האב כמי שמגלם בנוכחותו הגברית ומציע בהווייתו ערכים של היגיון, מציאותיות ונפרדות. ברצוני להראות עד כמה הנחות אלו רוויות אידיאליזציות ומיתוסים "כמו-מדעיים".

אדריאן האריס (Harris 2008) מעירה כי במקרים הקליניים הראשונים שהוצגו על ידי פרויד ובני תקופתו, באווירה הפטריארכלית של ראשית המאה ה-20, מצטיירים האבות באופן אירוני כדמויות מזעזעות למדי. ובכל זאת התיאוריה שהתהוותה סביב תפקיד האב וחשיבותו לנפש באותה תקופה (ובעיניי גם אחר כך) נטתה להמשיג את האב כנושא ההיגיון והחוק וכסוכן המתיר את הקשר הרגרסיבי אל האם. כאילו היחס אל האב המושגי עבר אידיאליזציה באותה תקופה, ולכן גם האב נרקם לתוך המיתוס הפסיכואנליטי כמייצג המציאות, האובייקטיביות וההפרדה. האריס קוראת למאמרה "'אבות' ו'בנות'", כמו רומזת בכותרת בהומור: הבה נוציא את האב והבת מן המירכאות וההכללות ונתבונן בהם כפי שהם.

אך מיתוסים, כמו מיתוסים, נוטים לייצר הילה המסנוורת את העין ומקשה להבחין במורכבויות. מה שנשמט מעין התיאוריה, כפי שהמחשתי דרך הטקסטים, הן כל המורכבויות שמחוץ להילת המיזוג בין התינוק/ת והאם. **הקשר הגופני-ראשוני עם האב**, למשל, לא זכה להתייחסות של ממש. והרי ייתכן שגם במפגשים המוקדמים עם הגוף והנוכחות האבהית גלומים פוטנציאלים חושיים של חיות ומקצב השונים בסגנונם מהמפגש עם האם. גם הם יכולים להציע הוויה מיזוגית הייחודית לצמד המסוים אב-תינוק, ובהציעם מערך גופני-חושי-רגשי אחר משלהם מתעשר כל הרפרטואר הנפשי. אט אט אבהיר מיתוסים מסנוורים הנוגעים להורים כדי שהעין תוכל להתבונן גם באב כפי שהוא, ללא צל האם.

אם חוזרים לפרויד על רקע אירופה של המאה ה-19, שבה אבות נמנעו במידה רבה מלקחת חלק בגידול הילדים, אפשר להתרשם כי אף שהיה ויקטוריאני מבחינות רבות, בכל זאת הדגיש את השפעות האב וכמעט לא עסק בהמשגת השפעותיה של האם בעיצוב הנפשיות. נראה כי כמהפכן שייסד את השיטה והפילוסופיה הפסיכואנליטית המוקדשת לחקירת הלא-מודע, פרויד גם חשש מהמהפכנות של עצמו. הטקסטים שלו מציגים חדשנות אך גם את עבודת הכוחות שבלמו את מהפכתו, וחושפים שניות בין דבקו בעולם הרציונלי והמדעי ובין קסם העולם הלא מודע שחשף. לפי מרטין ונג (Wangh 1988), ששטיין מצטט (2005), פרויד האמין שהאדם חייב למלט עצמו מן החשכה של יחסי תינוק-אם, המציפים אותו בתחושות אין אונים. בוויכוח שלו עם רומן

רוֹלֵן עַל הַרְגֵשׁ הָאוֹקִיאַנִי³ הוּא כּוֹתֵב: "בִּי עֲצָמִי, אֵין אֲנִי מִסּוּגֵל לְגִלּוֹת אֶת הַרְגֵשׁ הָאוֹקִיאַנִי הַזֶּה. רִגְשׁוֹת אֵינִם דָּבַר נוֹחַ לְטִיפּוֹל מִדַּעִי" (פְּרוֹיִד 1930 : 118-119). וְגַם סָבַר שֶׁפְּרוֹיִד זֹעֵזַע מִמְשִׁיכְתּוֹ שֶׁל רוֹלֵן לְרִגֵשׁ הָאוֹקִיאַנִי שֶׁאֵין לוֹ שִׁיעוֹר וּגְבוּלוֹת מִפְּנֵי שֶׁהִיָּה עֲלָיו לִיצוֹר גְּבוּל בְּרוּר בֵּינּוּ לְבֵין מְשִׁיכְתּוֹ לְאָמוֹ. בְּעוֹלְמוֹ הַקְּלִינִי וְהַפִּילוֹסוֹפִי שֶׁל פְּרוֹיִד מוֹטֵב לִשְׁכּוֹחַ אֶת הַתְּקוּפָה הַמְּסוּכָנֶת שֶׁבָּה הָאִם שׁוֹלֵטֶת בִּילְדָה, לְדַבּוֹק בְּרִצִּיוֹנְלוּת וּבְגְבוּלוֹת שֶׁהָאֵב מֵיִיצָגָם, וְלַהֲעַמִּיד בְּמִרְכֵּז הַהוּוּיָה הַנִּפְשִׁית אֶת הַקּוֹנְפְּלִיקָטִים בַּהֲזָדְהוּיּוֹת בֵּין הַהוּרִים הַקְּשׁוּרִים לְתַסְבִּיךְ הָאֲדִיפְלִי.

גַּם קְלִיִּין, כְּפִי שֶׁהִרְאִיתִי בְּפֶרֶק הַשְּׁנַי, נֶעַה בְּמִרְחַב שֶׁבֵּין מִרְדְּנוֹתָהּ וְחִדְשׁוֹתָהּ לְבֵין נְאֻמָּנוּיוֹתֶיהָ לְפְרוֹיִד בְּמִישׁוֹר הַתִּיאוֹרֵטִי וְלֵאמֹה רַבַּת הַהֲשַׁפְעָה, לִיבּוֹסָה, בְּמִישׁוֹר הָאִישִׁי. קְלִיִּין הִשְׁלִימָה אֶת הַחֲלָקִים הַחֲסָרִים בְּתִיאוֹרִיָּה הַהֲתַפְתַּחְתִּית שֶׁל פְּרוֹיִד, וּבְמוֹבֵן זֶה אִיזְנָה אֶת הַטִּיּוֹתָיו. תוֹךְ נְאֻמָּנוֹת לְתוֹרַת הַיִּצְרִים וְהַפְּנִטְזִיוֹת, קְלִיִּין חֲתָרָה לְפַעֲנָה אֶת מִסְתָּרֵי הַמַּחְזוֹזוֹת הַמוֹקְדָּמִים שֶׁל הַנֶּפֶשׁ, וְ"הַתְּקַדְמָה אַחֲרָה" לַהֲמַשְׁגַּת מַה שֶׁמִּיִּחַד אֶת רֵאשִׁית הַחַיִּים כִּכֵּל שֶׁהַתְּקַדְמָה בְּכַתִּיבָתָהּ. בְּשָׁנִים הָרֵאוֹנוֹת לְכַתִּיבָתָהּ מִצָּאֵתִי כִּי אֶף שֶׁהֲצִיבָה אֶת הַשֵּׁד (כִּיִּיצוֹג הָאִם וְהִיחַס כְּלַפִּיהָ) בְּמִרְכֵּז הַמְּשַׁגְתָּהּ, עֲדִיִּין נִיכְרִים סִימָנִי נוֹכַחְתּוֹ שֶׁל הָאֵב בְּפְנִטְזִיוֹת שֶׁל הַתִּינּוֹק – דֶּרֶךְ יִיצוֹגוֹ הַחֲלָקִי בְּפִין כְּמִקְבִּיל לְשֵׁד הָאִימָהִי. קֶשֶׁה לוֹמַר שֶׁהַתְּעַנְיִינָה בָּאֵב כְּאוֹבִיִּיקֵט חֲקִירָה מְעַנִּיִּין לְעַצְמוֹ, גַּם מִתּוֹךְ אֲמִבִּיוֹלוֹנְטִיוֹת לְנוֹשָׂא, אֵךְ בְּכֵל זֹאת הַכִּירָה בְּקִיּוֹמוֹ וְהַזְכִּירָה אֶת סִימָנִי הִיחַס לְאוֹבִיִּיקֵט הַגְּבִרִי-אֲבָהִי הַחֲלָקִי. עִם הַזְּמָן, כְּמַהֲפַכְנִית שְׁבֵאוֹפֵן מוֹדַע וּפְחוֹת מוֹדַע חֲתָרָה לֹא פַעַם תַּחַת דַּעְוֹתָיו שֶׁל פְּרוֹיִד, מִצָּאֵתִי כִּי כִכֵּל שֶׁצָּבְרָה עֲצָמָוֹת תִּיאוֹרֵטִית, כֵּן חֲתָרָה תַּחַת הַשְּׁפַעוֹת פְּרוֹיִד וְתַחַת הַהֲגֻמוֹנִיָּה וְהַמְּקוֹם שֶׁל הָאֵב בְּעִיצוּב הַחַיִּים הַנִּפְשִׁיִּים. בְּסוֹפוֹ שֶׁל דָּבַר גּוֹרֵל הָאֵב כְּאוֹבִיִּיקֵט מוֹשְׁגִי נִרְאָה כְּגוֹרֵל אֲבִיהַּ הַפְּרֵטִי שֶׁל קְלִיִּין, שֶׁתְּמוֹנָתוֹ נִעְלָמָה מֵהָאֲלָבוּס הַמְּשַׁפְּחָתִי. בְּכִרִיזְמִטִּיוֹת שֶׁלָּהּ וּבְעוֹצְמָתָהּ הָאִינְטֵלְקְטוֹאֲלִית וְהַרְגִּישִׁית, קְלִיִּין הִשְׁפִּיעָה עַל דוֹרוֹת רַבִּים שֶׁל תְּלַמִּידִים, וְהִיא אַחֲרָאִית בְּמִידָה לֹא מְבוֹטֵלֶת – הַגַּם שֶׁלָּא הִיִּיתָה יַחִידָה בְּדוֹרָהּ וְאֶף לֹא רֵאוֹנוֹת – לְמַהֲפַכָּה מוֹשְׁגִית פְּסִיכּוֹאֲנָלִיטִית. כּוּוֹנָתִי לְשִׁינוּי הַפְּרִדְגִּמָּטִי שְׁבִיסָס אֶת שְׁלִטוֹן הָאִם כִּיקוּם (בִּיטוּי שֶׁל דוֹרְבֵּן 2002), כְּאוֹבִיִּיקֵט הַתְּשִׁתִּית רַב הַעוֹצְמָה בְּתִיאוֹרִיּוֹת יַחֲסִי הָאוֹבִיִּיקֵט, אֲשֶׁר בְּעִינָיִי מֵאֲפִיל עַל הָאֵב וְלַעֲתִים אֶף מֵיִתֵּר אוֹתוֹ בְּכוֹלִיוֹתוֹ.

וִינִיקוֹט, בְּתוֹרוֹ, כְּפִי שֶׁהֲצַגְתִּי בְּפֶרֶק הַשְּׁלִישִׁי, בְּתוֹךְ הַשִּׁיחַ הַהֲזָדְהוּתִי-מִרְדְּנִי שֶׁלוֹ עִם קְלִיִּין כְּמִדְרִיכָה נִעְרַצַת וְשִׁתְּלִטְנִית, הַחֵל לְכַתּוֹב אֶת מֵאֲמָרָיו בְּסַגְנוֹן קְלִיִּינִיאֲנִי. אֵךְ בְּהַדְרָגָה הוּא יִיחַד וְגִיבֵשׁ אֶת מוֹשְׁגָיו, הַתְּרַחֵק מִתּוֹרַת הַיִּצְרִים וְנִטָּה לְבַחּוֹן אֵיךְ הַעֲצָמִי וְהַסּוֹבִיִּיקְטִיבִיּוֹת מִתְּהוּוּיִם וּמִתְּפַתְחִים בְּתוֹךְ יַחֲסִים קְרוּבִים. כְּמִי שֶׁגוֹדֵל בְּסִבִּיבַת נָשִׁים (אָמוֹ וְאַחִיוֹתָיו כְּאִימָהוֹת נוֹסְפוֹת), כִּכֵּל הַנִּרְאָה כְּתִינּוֹק הַקְּשׁוּב לְאָמוֹ, שֶׁהִיחַס שֶׁלוֹ לְאֲבִיו הַסְּמֻכּוֹתִי וְהַמְּרוּחֵק אֲמִבִּיוֹלוֹנְטִי, מִצָּאֵתִי שׁוּוִינִיקוֹט כֵּה מְסוּר לְאִימָהוֹת, עַד שֶׁלֹּא נוֹתֵר בְּכַתְּבִיו מְקוֹם לְאֵב כִּישׁוֹת עֲצָמָאִית. הָאֵב בְּטַקְסֵטִים שֶׁלוֹ מְצוּפָה לְהִיּוֹת אֲבָהִי כְּלַפִּי זוֹגָתוֹ הַמְּתַמְסָרֶת לְתִינּוֹק, אוֹ שֶׁאֵינִי נִמְצָא. אוֹתָהּ נְכוֹנוֹת שֶׁל הָאִם (כְּבֵר בְּסוֹף הַהִירִיוֹן וְלֵאחֲרַי הַלִּידָה) לְסַגֵּת מְעַנְיִינָה הָאִישִׁיִּים כְּדִי לְסַפֵּק לְתִינּוֹק סְבִיבָה רֵאוֹנוֹתִית וְאֲשִׁלִּיתִית שֶׁבָּה הוּא כּוֹל-יִכוֹל, אֲשֶׁר וִינִיקוֹט הַעֲצִים אֶת חֲשִׁיבוֹתָהּ וְהַשְּׁפַעוֹתֶיהָ, מוֹתִירָה אֶת הָאֵב בַּחוּץ – כְּמִצִּיאוֹת "בְּסוֹגְרִיִּים" הַמְּנוּהֶלֶת וּמִתּוֹכָתָהּ עַל יְדֵי הָאִם. לְעוֹמֵת הָאִם, הַרְגִּישָׁה בְּאוֹפֵן טְבַעִי לְמִדֵּי, הָאֵב הַמוֹצָג בְּסִדְרַת הַרְדִּיו בִּ-BBC נִרְאָה קֶצֶת יִלְדוּתִי וְנִרְקִיסִיסְטִי, וְנִדְמָה כִּי עֲלָיו לְהַשְׁקִיעַ מֵאֲמֵץ כְּדִי לְהִיּוֹת מוֹתָאֵם בְּאוֹפֵן סְבִיר לְזוֹגָתוֹ וְלִילְדוֹ (וִינִיקוֹט 1957).

³ הַרְגֵשׁ הָאוֹקִיאַנִי הוּא תַחֲשׁוֹת הָאִיחּוּד עִם הָעוֹלָם. רוֹמָן רוֹלֵן טְבַע מוֹנַח זֶה בְּרִצּוֹנוֹ לְתַאֵר אֶת רִגְשׁוֹתָיו הַדְּתִיִּים. פְּרוֹיִד מְתוֹכַח אֶתוֹ הֵן בְּנוֹשָׂא הַרְגֵשׁוֹת הַדְּתִיִּים וְהֵן בְּנוֹשָׂא הַרְגֵשׁוֹת הָאוֹקִיאַנִיִּים בְּחִיבּוֹרוֹ "תְּרַבּוֹת בְּלֹא נַחַת" מ-1930.

השפעות קליין מצד אחד וויניקוט מהצד האחר, למרות השוני ונקודות המחלוקת ביניהם ובין ממשיכיהם, פעלו בעיניי באופן משולב – שתוצאותיו חזקות מהשפעות כל אחד מהם בנפרד – להחלשת הדיון באב. כל אחד מהם, מתוך דגשו האישיים והתיאורטיים, חש בנוח עם מקומו השולי של האב. זוהי המורשת המשולבת המייתרת את האב שהזרמים המרכזיים בתיאוריות יחסי האובייקט האנגלו-סקסיות הנחילו לנו לאורך שנים עד שנות ה-70, ובשני הפרקים האחרונים נחשף עד כמה גם הכותבים בעת הנוכחית וממשיכי דרכם מתקשים להתרחק ממורשת זו.

מדוע לא עודכנה מספיק התפיסה האימהית של הנפשיות למרות השינויים התרבותיים והמשפחתיים המתרחשים במהירות בעשורים האחרונים – עם הליברליזם ונטיית הנשים לצאת מן הבית ונטיית הגברים לגלות מעורבות רבה יותר בחיי ילדיהם הרכים? אני רוצה להציע ברוח פלק (Fleck 1970), שטיין (2005) ואחרים, שרעיונות מושגיים מופנמים בלא-מודע הקבוצתי והם חסינים בפני רוח הזמן וההקשרים התרבותיים, או שהם משתנים באיטיות. דבר זה אינו מייחד דווקא את הפסיכואנליטיקאים. אולי לצד ההעדפות האיטיות של כל אחד מאתנו לשפה מושגית מסוימת המביאה אותו לחבור לרעיון מושגי כזה או אחר ולהרגיש אתו בבית, הקהילות המדעיות מושפעות גם מכבוד לדמויות סמכות כריזמטיות וסוחפות, מחיפוש ההמשכיות בין מורה לתלמיד ומהשפעות הדדיות וקולגיאיות בתוך הקבוצה (שאותן תיארתי לא פעם ביחס למרחב המצומצם של האב). חשתי היטב על בשרי עד כמה קשה "להרוג" רעיון מקובל ושגור בסביבתך ולהתנגד או לשנות אמונות של מדריכך ועמיתך שאתה קשור אליהם, הנראות במבט ראשון כנכונות אינטואיטיביות.

בתיאוריות יחסי האובייקט הבריטיות התבסס מבנה פרדיגמטי די סגור של תפיסת העצמיות כמתפתחת מינקות (ואף קודם, מעוברות) במרחב בין האם והתינוק, בין אם הוא ממשי ובין אם אילוזה. רוב המודלים של יחסי אובייקט (לא מעט בהשפעת פרנצי) מתייחסים לחיים הרחמיים כאל חוויה אוניברסלית של שפעה ומלאות העוטפת את העובר ונסדקת בסזורה של הלידה. לכן תחושות של חיבור קסום, כמו זה שלפעמים חשים בו בעוצמה ברגרסיות בתהליך טיפולי בקליניקה, מיוחסות לגעגועים לתקשורת הקדם-לידתית עם האם ולאחדות ששרתה בה. במידה מרובה תפיסה מושגית זו הניעה את שינוי הכיוון המטפורי בנוגע לטיפול, מהרעיון של פרשנות פסיכואנליטית שנדמתה כחדירה פאלית לנפש המטופל למטפורה הטיפולית של היריון בתוך המטריצה/רחם של יחסים עם המטפל (Raphael-Leff 2012). גיואן רפאל-לף, אנליטיקאית הקרובה לזרם העצמאי הבריטי, חוקרת ופסיכולוגית חברתית, מתארת עד כמה עוצמתי מיתוס המיזוג ההרמוני המאושר בין האם לעובר ובין האם לתינוק שיגדל להיות, הממשיך במידת מה את דפוסיו העובריים. היא מזהירה מפני האידיאליזציה של החיבור ללא תנאי, כביכול, בין האם לתינוק. מיתוס המיזוג – היא כותבת – כנראה כה קסום עד שהוא עמיד גם בפני ממצאי הטכנולוגיות העכשוויות העוקבות ומסריות את החיים העובריים ובדיקות גנטיות ואפיגנטיות המזימות אותו. בדיקות אלו מציגות עדויות אמפיריות למה שנראה לפעמים כתחרות על משאבים בין האם לעובר יותר מאשר כהרמוניה. קליין אמנם קלקלה מעט את האידיליה הראשונית וחשפה צרות בגן עדן ברעיון יצר המוות המולד המוצא ביטוי כבר בתחושותיו של תינוק בן יומו, ובהזכירה במאמריה האחרונים (1957) שהתנסויות קדם-לידתיות לא נעימות מטילות צל רע על הלידה וההתנסויות שאחריה. אולם גם ממשיכיה של קליין (כדוגמת ביון בכתביו המוקדמים), וגם ויניקוט, הציעו מושגים (כמו מכל-מוכל, הכלה ומטבוליזציה) המקבילים את חוויות המטופל לחיים הנפשיים של התינוק הרך המעורסל נפשית על ידי אמו. מושגים אלו מחקים לא רק את החיבוק הרחמי הקסום והאידילי, אלא גם את הפונקציה השלייתית כאילו היא נמשכת חודשים ארוכים לאחר הלידה. האדרת הטיפול האימהי הרגיל בתינוק כצבוע בצבעי היסוד של המיתוס

ההריוני אינה סבירה, מזהירה רפאל-לף. היא מקבעת את הפרדיגמה הלא מודעת של האם השלייתית המטפלת בתינוק ואת תפיסתה כמתמוגת באופן אינסטינקטיבי, טבעי, לא נמנע ולא קונפליקטואלי עם תינוקה. לכן תפיסה זו מתעלמת ולא מאזינה לממצאים הסותרים אותה, כמו למשל לקונפליקטים ולתחושות המורכבות, חלקן שליליות, שמתעוררים באימהות כלפי התינוקות באופן טבעי (Raphael-Leff 2012: 94-97).

לפסיכואנליזה, כפי שכותב אנדרה גרין, כבר מהגדרת הדחף אצל פרויד כמושג גבולי שהוא בין הנפשי לגופני, תמיד הייתה העדפה למקם את המושגים הקשורים לחיי הנפש בתוך תיאוריה המבססת ומקשרת אותם לגוף (גרין 2002: 153-154). אלו מבנים שאפשר לחוש אתם נוח, והם נדמים טבעיים ונחיים. לכן אולי לא קשה במיוחד להתחבר לגרסה הקליניאנית של הנפש בראשית החיים כצבועה ביחסים הלא מודעים עם השד המיניק, או לגרסה הוויניקוטאנית על הסביבה האימהית הראשונית כהמשך מערסל של הטיפול ההריוני. מבנים אלו נראו לתיאורטיקנים, ואולי גם לנו בקריאתנו אותם שנים ארוכות אחרי מותם, גם טבעיים ונכונים ביולוגית. הרי אם האם נושאת את התינוק ברחמה, יולדת ומיניקה אותו, מה טבעי ואינטואיטיבי יותר מלראותה כרחם נפשי או כמרכז היקום האנושי האובייקטלי והחוויתי, ולחשוב על אינסטינקט אימהי מולד כתשתית האימהות?

ומהו הבסיס הביולוגי-גופני הטבעי של הקשר בין האב לתינוק? מהו, אם בכלל יש כזה, הבסיס האינסטינקטיבי של האבהות? קליין, אף שלא העמידה תיאוריה מגובשת וברורה למקורות האבהות, מיקמה אותם לדעתי ביחס לפין כאובייקט החלקי הראשוני ביותר, כלומר – במיניות הגברית. ויניקוט, שהושפע ממוצא המינים של דרווין (פיליפס 1988), בהערת אגב בתוך כתביו – מזכיר את ההפריה.⁴ נראה לי ששניהם למעשה מתייחסים בסמוי לדחף הגברי ליצור המשכיות אבולוציונית כבסיס האבהות. האם על זה מבוסס האינסטינקט האבהי? למלצר תשובה פסימית: ככל הנראה אין בסיס מוצק וטבעי לאבהות, גם לא בתהליך ההפריה (Meltzer 1988). להפך, מלצר מדגיש עד כמה האב-הגבר המפרה תלוי בנאמנות בת זוגו כלפיו כדי לפוגג את השאלה המטרידה: האומנם מזרעי התינוק הזה בכלל.

בכותבי שורות אלו אני חשה במה ששטיין מכנה "כוח המשיכה של המוכר והידוע [...] הווקטור האבולוציוני, השמרני, היונק מן הקיים" (שטיין 2005: 144), כוח התנגדותי שליווה אותי גם בהציגי את פרשנותי לטקסטים האהובים עליי, החותר נגד האפשרות להעלות רעיונות מושגיים חדשים, וקורא להרפות. אני סבורה שזה כוחה של הפרדיגמה האימהית, זו המבוססת גם בלא-מודע האישי והתיאורטי שלי, כפסיכולוגית וכאנליטיקאית שגדלה והתפתחה על ברכי התיאוריות האימהיות של יחסי אובייקט, וגם כאישה וכאם לילדים. שוב חולפת בי המחשבה המוכרת לי לאורך הקריאה: אולי מוטב להכיר בכך שלאבהות אין בסיס ביולוגי מוצק, ונחיתות זו של האב מול טבעיותה הגופנית של האם (דרך ההיריון, הלידה וההנקה) מכתיבה את גורלה הפסיכולוגי הרופף יותר של האבהות. אולי מוטב לי לוותר ולא להסתבך בסוגיה פילוסופית-פסיכואנליטית סבוכה ועתירת משקעים זו?

ברם, המסע בין עשרות טקסטים שבהם זיהיתי והצבעתי על מיתוסים אישיים כמו-מדעיים, ועל כוח המשיכה של האימהיות, מאפשר לי להבין ולנסח מורכבות מושגית-רגשית זו שאני חשה בה שוב כעת – כמסמנת אזור קונפליקטואלי רב עוצמה, הקשור בהתרחקות מן האם. כוונתי לכך שהתיאוריה האימהית לעתים שובה או

⁴ מצאתי בטבע האדם התייחסות לפליטת זרע אצל הילד, שכמו השתן והצואה ויניקוט מתייחס אליו כמקור לסיפוק, שאם עבר גריית יתר הוא עשוי להיות מקור לרודפנות. במקרה האחרון, הוא כותב, הילד שבגר והפך גבר יתקשה לחשוב על הבאת ילד לעולם, אפילו עם אישה שהוא אוהב ואף אם הצליח לעברה. הזרע ייחווה בעיניו כמשהו שעשוי להסב נזק לפנים הגוף ו"בדרגה חמורה פחות זה מסביר את האכפתיות של האיש כלפי האישה שעובר, במילים אחרות, את תחושת אבהותו (his sense of paternity)" (Winnicott 1988: 82). זוהי הערה מעניינת מפני שוויניקוט מזהה בה זיקה בין זרע האבהות ליחס הסובייקטיבי של האב לזרעו כגבר מיני.

לפתת את התיאורטיקנים המחויבים לה באחיזה שקשה לשחרר. הפרדיגמה האימהית היא ממגנטת ועזה, וכמו שפלק כתב לגבי פרדיגמות בכלל (Fleck 1970), מיד היא מייצרת התנגדויות עזות לכל מה שסותר אותה. הרי מי מאתנו לא רוצה להתרפק לפעמים על פנטזיית זרועותיה העוטפות של האם הראשונית הכול-יודעת וכול-יכולה, שתזהה ללא מאמץ את קשייו ברגעים שבריריים של ספק ומבוכה?

וכך, במרחב המושגי אולי מתקיים תהליך דומה לזה שעשוי להתרחש בדינמיקה משפחתית במקרים שבהם אבות ניצבים נבוכים מול אימהות דומיננטיות המתקשות לשחרר את ילדן, מתוך הצורך שלהן להיצמד. במקרים אלו, כמו בטקסטים מושגיים שונים שהצגתי, האב נתפס אז – בעיני האם וילדה, ולטענתי גם בעיני התיאוריה הנאמנה לאם – כמיותר או כמפריע וכנטע זר. הוא מעורר חשש, איום ותוקפנות לא מודעת (ראו דבריו של בולאס בפרק הקודם). רגשות אלו, הקשורים בעיניי בחשש שנתנית מקום לאב (המציאותי, או מושג האב התיאורטי) תבוא על חשבון האם האהובה, מיד מעוררים פעילות יתר של מנגנוני פיצול, הדחקה וצורות נוספות של הדחה והוצאה החוצה של האב, כדי לשמור על השלמות האימהית המדומיינת והמוכרת.

במובן מסוים כתיבתי מכוונת לעורר מודעות אצל הקורא לנוכחות האב למרות עוצמת הפרדיגמה האימהית ונטייתה לטוטליות. הדבר דומה בעיניי לחשיבות שתיאורטיקנים כמו אוגדן, בולאס ואנדרה גרין מייחסים להחזקתו של האב כרעיון בדעתה של האם הפרטית, גם בלב ההתאהבות בתינוק.⁵ ייתכן כי ההתנגדות והמאבק התיאורטי המשקף נאמנות למיתוס של האם הגדולה, הטוטלית והאהובה, יכולים ללמד אותנו משהו על המורכבות שאתה אולי מתמודד האב בן זמננו כיחיד, בחפשו את מקומו כהורה לצד האם. ומה אם היא – בדומה לעקשנותה של התיאוריה המטריארכלית – נאחזת במקומה המוכר תרבותית והיסטורית במשך שנים, ומתנגדת לחלוק אותו, כפי שמלמדים רבים מתיאורי המקרים שהצגתי בטקסטים?

חיותה קפלן (קפלן 2011) מספרת מתוך הניסיון המצטבר בטיפולים דיאדיים הורה-ילד עד כמה עדיין נהוג, וכאילו מובן מאליו, לוותר על שיתוף האב בטיפולים עם ילדים – לא פעם בטענה (או תירוץ) שהאב עובד ועסוק. היא מוסיפה שלא פעם מטפלים (ואולי במיוחד מטפלות-נשים?) משתפים פעולה עם נישולו של האב על ידי האם, נישול מרצון או בעל כורחו. קפלן מזהירה מפני נטייה זו, ומדגישה את חשיבות המפגש עם אביו של הילד בטיפול הדיאדי. האזרה שלה מחזירה אותי מהשדה הטיפולי עם ילדים לשדה המושגי ולנחיצותו של שינוי תפיסתי עמוק בנוגע לאבות. האם החרדה מפני שינוי, שזיהיתי אצל עצמי, אך להפתעתי גם אצל תיאורטיקנים בעלי שיעור קומה והעזה כמו מלצר ובולאס, תכתיב את המשך התפתחותו של האב בצבע האינטרסים האימהיים? האם מקום האב האישי והמושגי ימשיך להיות מוגדר עבורו מבחוץ?

למרות הרתיעה הראשונית מלגעת בסוגיה החמקמקה של הקשר בין הביולוגיה לאבהות, מצאתי את עצמי עסוקה בה מכמה כיוונים. הכיוון האחד נוגע לאופי השיח הפסיכואנליטי המתנהל גם מחוץ לסוגיית ההורות. הרי בחלוף הימים מאז פרויד, התיאוריות הפסיכואנליטיות רחוקו באופן כללי מהמודלים המדגישים את הבסיס הדחפי והביולוגי להתנהגות האנושית, והעדיפו על פניהם מודלים נפשיים מבוססי התנסות חווייתית. מגמה זו מושכת את השטיח מתחת לחשש שהגבר-האב לא יכול להצביע על בסיס מוצק מספיק לאבהותו, ומסמנת לנו להאזין למרקם הרגשי שאתו הגיע מלכתחילה להורות. השפה האנליטית העכשווית חותרת להתייחס אל היחיד כאל סובייקט חווה ומתנסה, מובחן ומעניין, וכפי שאראה בהמשך – היא מזמנת אפשרויות מרעננות גם לאב.

⁵ בפרק החמישי הסתייגתי מרעיון ייצוג ה"אב בתוך האם" כדרך לפלס לאב הראשוני מקום ה**תפתחותי**. אולם כמטפורה למתחולל בנפש (גם זו של כותבי התיאוריה), אני מוצאת שהרעיון הולם, והוא שימושי גם בהקשרים קליניים.

מכיוון אחר – פסיכופיזיולוגי ואמפירי – מתחזקת היום הנטייה לבחון את הקשר בין הגוף לנפשיות לא רק ליניארית, מן האחד אל השני, אלא באופן רב-כיווני ואינטראקטיבי.

לאחרונה התפרסמה סדרת מחקרים רבי היקף שערכה רות פלדמן עם עמיתה (Feldman et al. 2010) במעבדה להתפתחות מוקדמת במחלקה לפסיכולוגיה ובמרכז לחקר המוח באוניברסיטת בר-אילן, בנושא הבסיס הביולוגי של האהבה. מחקרים אלה חשובים ביותר גם לסוגיית הקשר בין האבהות לביולוגיה. בעבר הוכח שאימהות מפרישות אוקסיטוצין במהלך ההיריון, ופרולקטין אחרי הלידה. מזה זמן כבר ידוע שאוקסיטוצין הוא גורם ממתן לתגובות דחק ומתח, ומעורב בקשת גדולה של התנהגויות חברתיות כמו היכולת לזהות ולקרוא את מצבו הנפשי של האחר והיכולת לתמוך באחר. לגבי פרולקטין נמצא כי הוא מגביר את ייצור החלב בחודשים הראשונים לחיי התינוק ואת ההתקשרות המוגברת של האם לתינוק. על כן הורמונים אלו כונו גם הורמונים נשיים. במחקרים שפלדמן מובילה, באופן חדשני, נבדק הבסיס ההורמונלי להתפתחות מערכת ההתקשרות של **אבות חדשים** לתינוקם. פלדמן ושותפיה מצאו שרמת האוקסיטוצין והפרולקטין אצל האבות החדשים עולה באופן ניכר (כפי שנמדדה בבדיקות דם ורוק חוזרות שלהם) כשהאב יוצר קשר פיזי עם התינוק. אותם אבות מתאפיינים בגישה אוהבת, מחבבת ומלטפת כלפי התינוק. העלייה ברמת ההורמונים שנמדדה בדמם מתקשרת עם נטייתו של האב לחוש תחושות מתגמלות של התאהבות בתינוק ועם נטייתו לחוש דאגנות ואחריות כלפיו ולקיים קשר הדוק אתו. פלדמן ועמיתה מסכמים ומצביעים על הצורך לספק הזדמנויות לטיפול אבהי כדי לגרות את הבסיס הביולוגי של האבהות (שם: 1133).

מחקרים אלה מייצגים גל חדש של התעניינות באב בתחומים של הפסיכולוגיה שהיו עד כה שמורים לאם ותינוקה, ובמובן זה הם מגיחים מצל האם. הם מצביעים על כך שבנושא הבסיס הביולוגי-גופני שבהתנהגות האבהית האב אינו בהכרח מוגבל טבעית והורמונלית בשל היותו גבר, כפי שניינו לחשוב בעבר וכפי שמשמע ומצטייר מחלק ניכר מהטקסטים שהצגתי. גופו ומוחו ערוכים לסייע להתקשרותו הראשונית עם התינוק, ועדיין רב הנסתר על הגלוי בכל הנוגע לבסיס הביולוגי של אהבתו לתינוק. עצם הגילוי המרעיש על האבהות הראשונית כתהליך טבעי הורמונלית, תהליך שאם מגרים את תחילתו הוא מתעצם, מחזק את טענתי החוזרת לאורך הקריאה שהאב אינו חייב לשאת את התינוק ברחמו או להניקו כדי להיות רך או אבהי כלפיו,⁶ ואין הוא זקוק בהכרח לעזרתה של האם כדי לשמש כאב. ככל הנראה על האב לרצות להתקרב לתינוקו (מה שמכוון אותו להאזין לסובייקטיביות שלו על צדדיה הרכים וקשייה), והוא זקוק לתינוק כדי לממש את אבהותו (מה שמכוון אותו להתעמק ביחסיהם ההדדיים ובקשר ביניהם מראשית החיים).

רפאל-לף (Raphael-Leff 2012) הקדישה החל מאמצע שנות ה-70 חלק ניכר מזמנה למחקרי אורך כמותיים ואיכותניים, אשר בדקו סגנונות שונים של מה שהיא מכנה אוריינטציה הורית. ממצאי מחקרה תוקפו גם ביבשות וארצות מחוץ לבריטניה, וביניהן גם בישראל. במהלך כחמישה עשורי מחקר שבהם ראינה ועקבה מקרוב אחר זוגות הורים החל בתקופת ההיריון, אחרי הלידה ובהמשך, היא מזהה שינויים ברורים מאמצע שנות ה-80 בגישה ההורית. לגבי אימהות – השינוי הוא מגישה מאפשרת (facilitator), שבה האם חותרת להיות אם מושלמת ומתאימה עצמה לחלוטין לתינוק, לגישה הדדית יותר באופייה (reciprocator) – גישה הורית שבה האם מגיעה עם התלבטויות, מודעת לשינויים שההורות תחולל בחייה ומנהלת את ענייני התינוק וענייניה מתוך משא ומתן אינטראקטיבי רגיש ונמשך. אף כי במאמרה רפאל-לף מרחיבה את הדיבור על האימהות יותר מאשר

⁶ גם כשמדובר במטפלים או מניחים שהן המטפלים הגברים והן המטפלות מסוגלים למגע הזדהותי ואמפתי מכיל ורגיש עם מטופליהם, כל אחד כמי שהוא. בכך אנו מכירים בהיות היכולת ההורית הטיפולית על-מגדרית, ואף לא תלוית טיפול גופני.

על האבות, בכל זאת היא מייחדת מחשבה מעניינת לגבי האבות שבדקה במחקריה וצפתה בהם. הממצאים בנוגע לסגנונות הגישה האבהית שמצאה (גישה משתתפת, מתכחשת או הדדית) מסמנים באופן ברור, לדבריה, שהיכולת להיענות לרמזים ראשוניים ולא מילוליים של התינוק, לבוא לקראתו ולהזינו, מפותחת מאוד גם אצל אבות. היא מסכמת כי מחקריה סותרים את ההנחות הפסיכואנליטיות המקובלות בנוגע לאינסטינקט אימהי טבעי ומגובה הורמונלית, ומאשרים בבירור שאבות מסוגלים להרבה יותר מתמיכה באם לאחר הלידה, או ממעמד "צד שלישי" לאינטימיות הזוג הדיאדי המורכב מן התינוק והאם המיניקה (Raphael-Leff 2012: 141).

מחקריהן של רפאל-לף ושל פלדמן ושותפיה, אלה מכיוון החוויה והגישה ההורית ואלה מכיוון חקר המוח וההתנהגות ההורית, רוקמים רשת ביטחון למגמה שאני מכוונת אליה. אני מתכוונת לקידום שינוי פרדיגמטי המכיר באב כאובייקט חקירה עצמאי מעניין שאינו בצל האם ואינו **טלאי תיאורטי** או צד שלישי המדדה באיטיות אחר ההמשגה האימהית. אולי זה מכבר הגיע הזמן להסתקרן ולחקור מתוך עניין והתמסרות את הגישה וההתנהלות האבהית מבראשית.

אין פירוש הדבר שיחסי ההורים בינם לבין עצמם אינם מעניינים בהקשר לאבהות. להפך. הייתי מוסיפה לאור מה שמצאתי בטקסטים (בהאזיני לצלע המורכבת אב-אם) שליחסי ההורים זיקה לאבהות, והם עשויים להשפיע עליה באופנים רבים. אך רצוי לשחררם מהמיתוס או מהדעה הקדומה הרווחת כאילו האבהות בהכרח מונחית, מעוצבת ונשלטת על ידי האם. אני מציעה לבדוק באופן מחקרי באיזו מידה ובאלו אופנים אכן יחסי ההורים בצירופים שונים (בזוגיות בין אב ואם המגדלים יחד ילדים, זוגיות של אבות עם בני מינם או יחסי אבות עם הורה נוסף שאינם חיים אתו אך חולקים אתו הורות בהחזקה משותפת ובהסדרים חוקיים שונים) – מקרינים על האבהות ומשתלבים בה. מהי השפעת זוגיות הרמונית יותר על מעורבות האב עם ילדיו, ומהי השפעת זוגיות קונפליקטואלית עליה? האם הזוגיות מקדמת את האבהות או מרחיקה אותה ומפריעה לה? הטקסטים שקראתי מציגים בדרך כלל נוסחה שלפיה יחסים טובים בין האב לאם מיטיבים עם האבהות, משום שהאם החשה בטוחה בזוגיותה מפנה מקום לאב, והוא – מבחינתו – מושפע ממנה ומזדהה אתה באופן חיובי, וכך אבהותו מתחזקת. אך אני יכולה לחשוב גם על דינמיקה שונה מזו המוצגת. זוגיות הדוקה יכולה להקרין על ההורות גם באופנים שליליים, לאיים עליה או להשאיר את הילדים בחוץ. ומנגד – לזוגיות קונפליקטואלית ודאי השפעה רבה על ההורות, אך היא גם עשויה להביא את שני ההורים להשקעה אינטימית בגידול הילדים בבחינת פיצוי, ואולי כביטוי לתחרות ביניהם. אלו רק מראי מקום שאני מכוונת אליהם כסימון להאזנה ליחסים בין ההורים כסובייקטים המקיימים זיקות יחסי גומלין ביניהם, ללא הנחות חד-כיווניות ונגועות בפשטנות.

החקיקה בדיני משפחה משנות ה-90 ואילך (בתרבות המערבית) כבר מבטאת את ההכרה במעורבותם, בזכויותיהם ובחובותיהם של האבות כהורים. כוונתי לשתי מגמות של שינוי: יתר סימטריה בדיני אחזקת הילדים בעת גירושים; ותקנות שהתקבלו באיחוד האירופי בשנת 1996, ולפיהן גם גברים זכאים לשלושה חודשי חופשת לידה אם הם מגדלים את תינוקם (Flouri 2005). גם בישראל, בשנת 2005, הוקמה ועדת שניט, ועדה ציבורית אשר בחנה את ההיבטים המשפטיים של האחריות ההורית בנישואים ובגירושים, לאור הידע שנצבר ממחקרים התפתחותיים. הוועדה פעלה במשך שש שנים והגישה את המלצותיה למחוקק (שהתקבלו כתזכיר לשינוי חוק הורים וילדיהם בספטמבר 2012) לשינוי חוק הסעד מ-1956 וחוק הכשרות המשפטית מ-1962. לאור מסקנותיה המליצה הוועדה על שינוי בתקנה המוכרת כחזקת הגיל הרך. לפי חזקת הגיל הרך המסורתית, בהיעדר הסכמה בין ההורים הנפרדים זה מזה לגבי משמורת הילדים, הפסיקה המשפטית נותנת עדיפות לאם –

מתוך תפיסתה האינטואיטיבית בעבר כהורה המתאים לגדלם. אך הוועדה המליצה למחוקק לקבוע את דרך גידולם של ילדים צעירים לפי מעורבותם בפועל של ההורים בחיי ילדיהם טרם המשבר המשפחתי, ומתוך דאגה לאינטרסים של הילדים הרכים שיהיו להם שני הורים נוכחים ואחראים לגידולם גם אחרי המשבר. חברי הוועדה נטו לבטל בכלל את מושגי המשמורת והסדרי הראייה (לגבי ההורה שאינו משמורן), שפגעו להרגשתם בקשר המהותי של שני ההורים לילד ובאחריותם המשותפת. מדובר בשינוי דוקטרינה שבעבר קיבעה גישה של "רשאי" ו"זכאי" (ואולי על תנאי) לגבי מעורבות האב בחיי ילדיו הצעירים, ושל "מובן מאליו" ו"חובה" לגבי האם.⁷ השינוי החוקתי מסמן את האינטרס התרבותי הכללי לפתח שפה שתנכיח את שני ההורים אחרת מכפי שהדבר נעשה בטקסטים שהצגתי: לא מתוך מאבק בין-מיני, לא מתוך השוואות ביניהם ופיצולים, ולא בהכרח כמתחרים על מקום מצומצם, על לב הילדים או על לבם של היועצים, המחנכים, המטפלים או האנליטיקאים.

⁷ בעניין זה מעניין לעקוב אחר חזקתו החוקית של האב על ילדיו, שעברה תהפוכות לאורך ההיסטוריה. בימי האימפריה הרומית הילדים היו קניינם של האבות, ולאבות הייתה עליהם משמורת מלאה גם בעקבות גירושם, בכל גיל. בשנת 1893 באנגליה קודם חוק שהדגיש את חשיבות גידול הילד הרך (עד גיל 7) על ידי אמו, מתוך כוונה שיוכל אחר כך בבגרותו לחזור לחזקת אביו. כניסתן של התיאוריות הפסיכואנליטיות למרחב הדיון הפסיכולוגי והתרבותי סביב שנות ה-40 של המאה ה-20, השפיעה רבות על המחוקק ועל קיבועה של חזקת הגיל הרך. המחוקק נשען על הדעה המקובלת של הפרדיגמה האימהית הפסיכולוגית – שהאם היא אובייקט האהבה הראשוני והחזק ביותר שיהווה את פרוטוטיפ כל האהבות בהמשך החיים. השינוי החוקתי המוצע על ידי ועדת שניט מבטא סוג של התפכחות מתפיסה טוטלית זו. הוא מבטא שינוי ביחס לקשרים עם שני ההורים הנתפסים כראשוניים ביסודם ומכיר במעורבותם של אבות בגידול הילדים (יואלס ושגיא-שוורץ 2013).